

ƏZİZTƏPƏNİN TORPAQ QƏBİRLƏRİ

(Qazax rayonunun Qazaxbəyli kəndində 2019-cu ildə aparılmış arxeoloji xilasətmə işləri)

Şamil NƏCƏFOV,

AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
shamil_necəfov@mail.ru

Dmitriy KİRİÇENKO,

AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
dmakirichenko@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: Qazax, Əziztəpə, Tunc dövrü, Orta Kür hövzəsi, yaşayış yeri,
qəbir abidələri.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Казах, Азизтепе, период бронзы, бассейн Средней
Куры, поселения, погребальные памятники.

KEY WORDS: Gazakh, Aziztepe, Bronze Age, Middle Kura basin, settlement,
burial monuments.

Giris. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən Gəncə-Qazax-Gürcüstan sərhədi avtomobil yolunun dörd zolağa genişləndirilməsi layihəsi ilə bağlı yeni yol oxu boyunca arxeoloji kəşfiyyat və tədqiqat işləri aparılmışdır. Yeni tikinti sahələrinin arxeoloji tədqiqi proqramına əsasən aparılan arxeoloji tədqiqatlar Qazax arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən (t.ü.f.d. Ş.N.Nəcəfovun rəhbərliyi ilə) 20 fevral-15 mart 2019-cu ildə həyata keçirilmişdir.

Yeni yol dəhlizi Kür çayı vadisi boyunca uzanır və arxeoloji baxımdan həssas bir sahədən keçir. Bölgə Paleolit dövründən başlayaraq Son Orta əsrlərə kimi arxeoloji-tarixi və memarlıq abidələri ilə zəngindir. Yol dəhlizi arxeoloji abidələrin sıx cəmləşdiyi Qanlı Qobu, Cəyirçay, Zəyəmçay, Əsrikçay, Tovuzçay, Həsənsu, Ağstafaçay hövzələrini kəsərək keçir [1, s.6].

Yeni yol oxu, eyni zamanda məlum abidələrin çox yaxınlığından keçir. Bunlardan Qazax rayonu ərazisində Ocaqtəpə, Qanlı Töyrə, Mollamey təpəsi kimi böyük yaşayış yerlərinin, Tovuz rayonu ərazisində Bozalqanlı yaşayış yerinin, Ağstafa rayonu ərazisində Ağalıqtəpə yaşayış yerlərinin adını çəkə bilərik.

Arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı bir neçə az əhəmiyyətli arxeoloji risk zonası və yeni yol dəhlizinin üzərinə düşən bir abidə - Qazax rayonunun Qazaxbəyli kəndi ərazisindəki Əziztəpə abidəsi qeydə alınmışdır [1, s.9].

Əziztəpədə arxeoloji tədqiqatlar. Əziztəpə yaşayış yeri (inv. 5848) Qazax rayonunun

Qazaxbəyli kəndi ərazisində, Bakı-Tiflis magistral yolunun sağ tərəfində, kənddən 450-500 metr şərqdə, N41°09'40.5» E45°19'34.5», N41°09'44.9» E45°19'36.7» və N41°05'41.3» E 45°15'36.9» koordinatlarında, dəniz səviyyəsindən 354 metr yüksəklikdə yerləşir (şəkil 1).

Şəkil 1. Əziztəpə abidəsinin şimaldan görünüşü

Əziztəpə abidəsi ilk dəfə 1954-cü ildə qeydə alınmışdır. Əkin sahələrini genişləndirmək məqsədilə abidənin yerləşdiyi təpənin torpağı hamarlanıb düzəldilərkən təsadüfən qəbirlər aşkar edilmiş və arxeoloji materiallar üzə çıxarılmışdır [2, s.140]. Əraziyə ezam olunan arxeoloji ekspedisiya 1954-cü ildə S.M.Qaziyevin rəhbərliyi və C.Ə.Xəlilovun iştirakı ilə burada kiçik miqyaslı qazıntı işləri aparmış və üzə çıxarılan qəbirlərlə yanaşı, əlavə qəbirlər də qazıb tədqiq etmişlər. Arxeoloji ekspedisiya təpənin qismən dağıdılmamış mərkəzi hissəsində arxeoloji qazıntılar zamanı 7 torpaq qəbir aşkar etmişdir [2, s.141]. Sonuncu dəfə 1956-cı ildə İ.H.Nərimanov və C.Ə.Xəlilov əraziyə gələrək bəzi arxeoloji materiallar toplamışlar [3, s.30]. Həmin vaxtdan keçən yarım əsrdən çox müddət ərzində burada heç bir əsaslı arxeoloji qazıntılar aparılmamışdır.

Yerli əhəmiyyətli abidələrdən sayılan bu abidənin ərazisi təəssüf ki, onilliklər boyu əkin yeri, biçənək kimi istifadə olunur və hazırda da olunmaqdadır (şəkil 1).

Abidənin yerləşdiyi alçaq maili təpəni yerli əhali bəzən “Eşşəktəpə” də adlandırır. Lakin abidənin tarixi adı Əziztəpə olmuşdur. Yerli kənd əhalisi “Eşşəktəpə” adını abidəyə sonradan vermişdir [1, s.11].

Qazax arxeoloji ekspedisiyası 01-30 may 2019-cu il tarixlərində Əziztəpə abidəsində arxeoloji qazıntıları həyata keçirmişdir. Abidənin üzərinə baxış keçirilərkən məlum olmuşdur ki, bu abidə təxminən 2,5 ha-ya yaxın sahəni əhatə edir və abidənin üzərində xeyli sayda keramika məmulatı və daş alətlərin fraqmentləri səpələnmişdir.

Məlum olmuşdur ki, Əziztəpə abidəsinin təxminən 100 metr uzunluğunda və 20 metr enində olan şimal-qərb hissəsi yeni çəkiləcək yol dəhlizinə düşür. Bu hissə abidənin yerləşdiyi

maili təpənin ətəyidir. Abidənin qalan böyük hissəsi isə mərkəzi dəhlizdən kənardadır [1, s.11].

Burada hər biri 10x10 m ölçüdə olmaqla 4 qazıntı kvadratı qoyuldu. Kvadratlar şərqdən qərbə yol oxu istiqamətində nömrələndi.

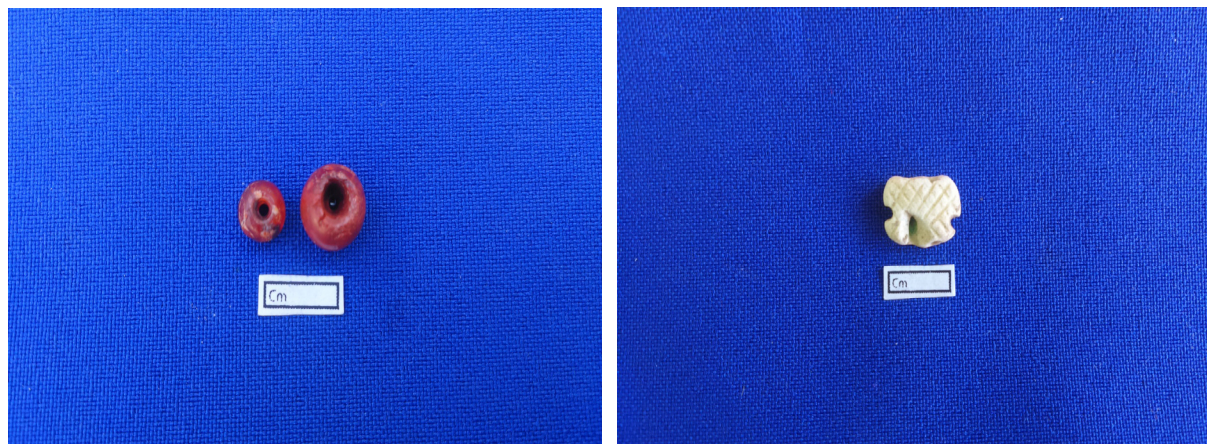
Əziztəpənin torpaq qəbirləri. Əziztəpədə 1954-1956-cı illərdə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar edilən qəbirlər torpaq qəbirlərdir, insan skeleti və avadanlıqlarla müşayiət olunur. Qazılmış 7 torpaq qəbir haqqında S.M.Qaziyev və C.Ə.Xəlilovun nəşr etdirdikləri elmi məqalələrdə [2; 3] ətraflı məlumat verilmişdir. Bu məqalələrdə qeyd olunur ki, qəbirlərdə avadanlığın zəngin, orta və bəzilərinə az olması bu dövrdə bərabərsizliyi göstərən amillərdəndir. Qəbirlərə qoyulmuş gil qablar çox zərif işlənmiş və yaxşı bişirilmişdir. Bu fakt isə qeyd olunan dövrdə mahir ustaların və öz dövrünə görə mükəmməl kürəxanaların olduğunu göstərir [2, s.145]. Abidənin tarixi adı ilə adlandırılmaması, tipinin tam müəyyən edilməməsi və yalnız nekropol adlandırılması, bəzi yerlərdə isə buranın Erkən Dəmir dövrünün nekropolu və Orta əsrlərin yaşayış yeri adlandırılması, həmçinin arxeoloji materialların zəif interpretasiyası və s. qeyd olunanlar həmin müəlliflərin tədqiqatlarının çatışmayan tərəfləri olsa da, bu məqalələr abidənin pasportlaşdırılması baxımından müəyyən qədər əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Hər iki mərhələdə Əziztəpədə aparılan arxeoloji qazıntı işləri yeni tikinti sahələrinin tədqiqi proqramına uyğun olaraq aparılmış və bir növ arxeoloji xilasətmə funksiyası daşımışdır.

2019-cu ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı az vaxt ərzində abidənin ilkin tarixi adı və koordinatları müəyyən edilmiş, yerləşdiyi ərazinin topoqlanı çıxarılmış, dövrü, tipi, arxeoloji materialların təyinatı, dəfn adətləri öyrənilmiş və insan sümüklərindən analiz üçün nümunələr götürülmüşdür. Tədqiq olunmuş 5 qəbrin hamısı torpaq qəbirlər olub avadanlıqları və dəfn adətləri baxımından bir qədər fərqlidirlər [1].

1 №-li qəbir. Tapıldığı koordinatlar: N 41°09'43.5» E 45°19'38.7»

Müasir yer səthindən 65 sm dərinlikdə aşkarlanan torpaq qəbrin üzərində heç bir əlamət yox idi. Lakin qəbir kamerasının torpağı aydın seçilirdi. Narın qum qarışıqlı torpağı olan qəbir kamerasının ölçüləri 1,6x1,5 m idi. Qəbir qazıntı sahəsinin 3-cü kvadratına düşürdü. Kvadratın şərq divarından 1,6 m, qərb divarından isə 7 m aralı məsafədə yerləşirdi.

Şəkil 2-3. 1 №-li qəbirdən tapılmış muncuqlar (əqiq və pasta)

Qəbir kamerasının içindəki insan skeletinin vəziyyətindən, çətin də olsa, müəyyən etmək olurdu ki, meyit qərb-şərq istiqamətində basdırılmışdır. Skeletin sümükləri demək olar ki, tam yararsız vəziyyətdə idi [1, s.13]. Qəbirdən 3 ədəd gil qab aşkar edildi. 1-ci qab qara rəngli küpə olub tam dağılmışdır. Ölçülərini yerindəcə götürmək mümkün oldu: d (gövdə)=30 sm, h=19 sm. 2-ci gil qab isə kiçik həcmli qulplu küpə olub, yalnız hündürlüyünü müəyyən etmək mümkün oldu (10 sm). 3-cü gil qab xeyrə tiplidir. Xeyrə digər iki qabdan bir qədər aralıda yerləşirdi. O, tam dağılmış halda idi. Qəbir kamerasından daha 2 ədəd əqiq və 1 ədəd iri ölçülü pasta muncuq aşkar edildi (*şəkil 2-3*).

2 №-li qəbir. Tapıldığı koordinatlar: N 41°09'43.9» E 45°19'38.6»

50 sm dərinlikdə aşkar edilən qəbir kamerasının ölçüləri 1,8x1,9 m olub, 4-cü kvadratdan aşkar edildi. Qəbir kamerası kvadratın şimal divarından 40 sm aralıda yerləşirdi. Narın torpaqla doldurulmuş qəbir kamerası təmizlənərkən sümükləri tamam çürümüş vəziyyətdə olan insan skeleti aşkar edildi. Kəllə sümükləri və qabırğaların bəzisi qismən yaxşı vəziyyətdə idi. Sümüklərin torpaqda qalmış izlərindən müəyyən etmək olurdu ki, meyit qəbirdə qərb-şərq istiqamətində basdırılıb [1, s.13]. Skeletin ətrafından 2 ədəd gil qab, əqiq muncuq, 3 ədəd tunc ox ucluğu, 1 ədəd dəmir məmulat (ehtimal ki, xəncər qalığı) (*şəkil 5*), tuncdan bəzək əşyası aşkar edildi. Gil qabların hər ikisi dağılmış vəziyyətdədir. Ox ucluqları isə sallaq qanadlı olub Cənubi Qafqaz tiplidir (*şəkil 4*).

Şəkil 4-5. Cənubi Qafqaz tipli qanadlı tunc ox ucluqları və dəmir xəncərin qalıqları (2 №-li qəbir)

3 №-li qəbir. Tapıldığı koordinatlar: N 41°09'43.8» E 45°19'38.7»

60 sm dərinlikdə aşkarlanan sadə torpaq qəbir 3-cü kvadratın şimal hissəsində aşkar edildi. Üzərində heç bir yerüstü əlaməti olmayan qəbir kamerasına narın torpaq tökülmüşdü. Qəbir kamerasının ölçüləri 2,5x1,9 m idi. Qəbir kamerasında yarımdayılmış formada insan skeleti aşkar edildi. Skeletin vəziyyətindən məlum olurdu ki, meyit şərq-qərb istiqamətində basdırılmışdır. Skeletin vəziyyətindən meyitin qəbrə qoyulma istiqamətini tutmaq mümkün olsa

da, onu təmizləmək və torpaqdan götürmək mümkünsüz idi. Ona görə də qismən təmizləyib ölçülərini götürdük. Salamət qalmış diş nümunələri isə analiz üçün qablaşdırıldı [1, s.14].

Şəkil 6. 3 №-li qəbirdəki gil qabların düzülüşü

Qəbir kamerasının şərq küncündəki insan kəlləsinin ətrafından mavi, ağ və yaşıl rəngli pasta muncuqlar aşkar edildi. Bundan əlavə, qəbir kamerasında 2 ədəd dəmir xəncər, 9 ədəd gil qab tapıldı (*şəkil 6*). Gil qablar qazan, boşqab, parç (*şəkil 7*), 2 küpə, vaza (*şəkil 8*), bardaq (*şəkil 9*), 2 ədəd xeyrə tipli gil qablardan ibarət idi. Dəmir xəncərlər eyni uzunluqda (23 sm) olub, eyni formada idilər.

Şəkil 7. Parç

Şəkil 8. Vaza tipli gil qab

Şəkil 9. Bardaq (3 №-li qəbir)

4 №-li qəbir. Tapıldığı koordinatlar: N 41°09'44.0» E 45°19'38.5»

Bu qəbir qazıntı sahəsinin 4-cü kvadratına düşürdü. Torpaq qəbir yer səthindən 65 sm dərinlikdə aşkarlandı. Qəbir kamerasında insan skeleti aşkar edilmədi. Ehtimal ki, skelet ya tamamilə çürümüş, ya da əkin işləri zamanı texnika tərəfindən məhv olunmuşdur. Qəbir kamerasının ölçüləri 80x60 sm idi. Qəbir kamerasında yalnız iki ədəd gil qab aşkar edildi. Onlardan biri kiçik həcmli dopu, digəri isə parç idi (şəkil 10-11). Qabların hər ikisi yarımdağılmış halda olsa da, yerindəcə ölçülərini götürmək mümkün oldu [1, s.14].

Şəkil 10-11. Gil qablar (4 №-li qəbir)

5 №-li qəbir. Tapıldığı koordinatlar: N 41°09'44.0» E 45°19'38.6»

Torpaq qəbir 65 sm dərinlikdən aşkar edildi. Qəbir 4-cü kvadratdan tapıldı. Qəbir kamerasının torpağı ətrafın gilli bərkimiş torpağından seçilirdi. Qəbir kamerası 1,7x2 m olub, zəngin deyildi. Kamerada aşkarlanan insan skeletinin sümükləri xaotik vəziyyətdə idi. Burada parçalanaraq dəfn etmə ayininin izləri müşahidə olunurdu (şəkil 12). Kəllə üzüstə torpaqda qalmış, onurğa sümükləri dağılmış, çanaq və bud sümükləri kəllənin yanından tapılmışdı [1, s.14-15]. Alt çənə yox idi. Çiyin sümükləri təmizlənən zaman bir ədəd dəmir ox ucluğu tapıldı. Ehtimal etmək olardı ki, bu, döyüşçü olmuş, hərbi əməliyyat zamanı çiyindən oxla yaralanmış və yerində çabalayaraq ölmüşdür. Bir müddət sonra onun meyiti tapılmış və elə bu vəziyyətdə də basdırılmışdır. Qəbir kamerasında yalnız bir ədəd xeyrə tipli gil qab aşkar edildi.

Şəkil 12. İnsan skeletinin qalıqları (5 №-li qəbir)

Qəbir avadanlığı. Qəbirlərdən əldə edilən arxeoloji materialların əksəriyyəti dağınıq haldadır. Bunun səbəbi isə onilliklər boyu sahənin texnika vasitəsilə əkilməsi və təpənin üst hissəsinin qaşınması zamanı dərinliyini bir az da itirən qəbirlərin avadanlıqlarının basılaraq dağılması olmuşdur. Bütöv qablara nisbətə müxtəlif təyinatlı və məzmunlu gil qablara məxsus fraqmentlər daha çox aşkar edilmişdir. Fraqmentlərin böyük hissəsi gil qabların ağız, çiyin, oturacaq, gövdə hissələrindən ibarət idi. Gil qabların əksəriyyəti təmiz tərkibli olub, heç bir qarışığa malik olmayan gildən bişirilmişdir. Sabit temperaturda bişirildikləri üçün keyfiyyətli qalmışlar. Daha çox xeyrə, küpə, bardaq, dopu, parç, qazan tipli gil qabların hissələri tapılmışdır. Onlar qara və boz rəngdə olub yaxşı cilalanmışdır. Hamısının üzərində boya izlərinə də rast gəlinir. Qulpların əksəriyyəti bardaq tipli gil qablara aiddir.

Bütöv halda aşkar edilən keramika nümunələri içərisində küpələr ən çox tapılan keramika nümunələridir. Onların gil tərkibi təmiz olub, sabit temperatur rejimində bişirilmişdir. Nazik divarlı (0,5-1 sm) küpələrin xarici səthi yaxşı cilalanmış, hamarlanmışdır. Əsasən şargövdəlidir. Ağız kənarları xaricə azacıq çıxıntılı olub, boğaz hissəsi kiçikdir. Bəzi küpələrin üzəri cilalandıqdan sonra qara boya ilə boyanmışdır. Nadir hallarda onların üzərində his və yanıt qatına rast gəlinir. Küpələrin üzərində zəngin naxış elementinə rast gəlinir. Belə ki, əksər küpələrin çiyin hissəsindən batıq kanalvari (2 və ya 3) naxış verilib. Ağızdan çiyinə qədər isə günəş şüaları formasında və yaxud dalğavari formada şaquli və üfüqi formada naxışlar vardır. Tədqiqatçıların fikrincə, daha çox süd və süd məhsullarının saxlanılmasında istifadə edilən küpələrə Azərbaycanın qərb bölgəsində – Mingəçevirdə [4], Tovuzçay, Şəmkiçay və Zəyəm çayları hövzələrində [5, s.65-67; 6; 7; 8; 9] geniş rast gəlinir.

Qazanların hamısının üzərini qara his qatı örtmüşdür. Gil tərkibində narin qum və kiçik çınqıl qarışığı olan qazanlar uzun müddət məişətdə istifadə olunmuş və ocaq üstündə yemək bişirilməsi səbəbindən keyfiyyətsiz hala düşmüş, sonra isə qəbirlərə qoyulmuşdur. Qazanlar quruluşuna görə geniş ağızlı və şarvari gövdəyə malik olmuşdur. Divarları oturacaq və gövdə hissədə qalın olub ağıza doğru getdikcə nazikləşir [1, s.12].

Bardaqlar boz, tünd boz və qonur rəngdə olub mətbəx-məişət qabları içərisində ən keyfiyyətli hazırlanmış qablardır (*şəkil 9*). Onların gil tərkibi təmizdir. Keyfiyyətli hazırlanmış və sabit ocaq temperaturunda bişirilmişlər. Bəzi bardaqların səthi sığallanmış və hamar olduğu halda daxili səthi qopuqlarla müşayiət olunur. Bu da yəqin ki, onun içində saxlanan mayenin tipindən asılı olmuşdur.

Kasaların və camların gil tərkibi qarışıq olsa da, təmiz tərkiblərə də rast gəlinir. Belə kasa və camlar adətən qonur və açıq-qırmızı rəngdə olmaları ilə seçilir.

Qəbir avadanlığı içərisində sayına görə əsas yerlərdən birini də xeyrələr təşkil edir. Xeyrələr ən çox qara və qonur rəngdə olub, yaxşı hazırlanmış və təmiz gil tərkibə malikdirlər. Xeyrələrin hamısı dulus çarxında hazırlanmış və sabit od temperaturunda bişirilmişlər. Onların sadələrinin səthi cilalanmış və üzəri cilalanaraq sığallanmışdır. Belə xeyrələrin ağız kənarı da sadə olub, düzdür və nə daxilə, nə də xaricə əyintilidir. Yalnız daxili səthində mərkəzə doğru günəş şüaları formasında cızma və boyalı naxışlı şüa təsvirləri verilmişdir. Ağız kənarları nisbətən mürəkkəb olan xeyrələr əsasən boz rənglidir. Belə xeyrələrin ağızı daxilə nisbətən meyilli olub, xaricə isə bəzən

köbəli çıxıntılıdır. Bu cür xeyrələrin oxşarlarına Şəmkirçay və Gəncəçay hövzələrində [10, s.88-89; 4, s.53-62], Qobustanda [5], Quşçu qəbiristanında [2; 3] o cümlədən Sarıtəpədə [3], Bozalqanlı yaşayış yerində [7, s.95], Sarvantəpədə [11, s.276; 12, s.73; 13, s.74-75], Tovuzçay nekropolunda [6, s.440-441], Mingəçevirdə [4, s.53-62] aparılan arxeoloji qazıntılarda geniş rast gəlinmişdir.

Qəbirlərə qoyulmuş silahlar – xəncər (*şəkil 5*), qılınc, cida və ox ucluqları (*şəkil 4*) tunc və dəmirdəndir. Bəzək əşyalarından bilərziklər, döş və boyun bəzəkləri, kəmər, düymə və s. tuncdan hazırlanmışdır. Muncuqlar isə əsasən əqiq (*şəkil 2*), pasta (*şəkil 3*) və yaşmadan olub, çox zərif hazırlanmış və ustalılıqla deşilmişdir. İy başlıqları (əyircəklər) sümükdəndir.

Əziztəpədə S.M.Qaziyev tərəfindən qazılmış 5 №-li qəbirdən maraqlı tapıntı –dəmir qılınc aşkar edilmişdir [2, s.146-147; 3, s.31, 33-34]. Qəbir kamerasında insan skeleti şimal-qərbdən cənub-şərqə sağ böyrü üstə dizdən bükülü, sol əli üzünə qarşı qaldırılmış, sağ əli isə qılıncın dəstəsinə tərəf istiqamətlənmiş halda aşkar edildi. Dəmir qılıncın uzunluğu 76 sm olub, uc hissəsi tuncdan hazırlanmış, yuxarı hissəsi isə ağac və göndən hazırlanmış üçün çürümüşdür. Qılıncın dəstə hissəsində qalmış mıxlar onu göstərir ki, dəstə ağac və ya sümükdən hazırlanmışdır. Skeletin bel hissəsində kənarları kəsmə xətlərlə bəzədilmiş tunc kəmər tapıldı. Kəmərin yanında uzunluğu 18 sm olan tunc xəncər vardı. Skeletin sol qolu altında isə dəmirdən hazırlanmış cida ucu vardı. Qalıqlara əsasən demək olar ki, cida ucu tıxaclı və gödək olmuşdur. Ehtimal ki, bu qəbirdə döyüşçü dəfn edilmiş və onun kəməmindən qılınc və xəncər asılmış, yanına isə cida qoyulmuşdu. S.M.Qaziyevə görə, enli kəmərlərin döyüşçülərə aid olması ehtimal edilir [2, s.147]. Enli kəmərlər insanın bel və qarın nayihəsini zərbədən mühafizə edir, xəncər və qılıncı asmaq üçün imkan yaradır. Əlbəyaxa və yaxın məsafəli döyüşlər zamanı da kəmərlər əvəzsiz əhəmiyyətə malikdirlər. Lakin C.Ə.Xəlilov qeyd edir ki, qəbirdən tapılmış qılınc qayıq vasitəsilə çarpaz surətdə çiyinə keçirilərək sol tərəfdə daşınılmışdır [3, s.33].

Belə qılınclar tək-tək əldə edilsə də, çox geniş əraziyə yayılmışdır. Azərbaycan ərazisində geniş rast gəlinmələrinə əsasən, onların yerli əhali arasında geniş yayılması qənaətinə gəlmək olar [14].

Dağılmış qəbirlərin birindən paz formalı yastı kərkiyə oxşar, yuxarı hissəsində dörd çıxığı olan tunc balta tapılmışdır. S.M.Qaziyev belə baltaların yer qazımaq üçün işlədildiyini yazır [2, s.149].

Uzaqvuran silahlardan sayılan ox ucluqları yaxşı vəziyyətdə qalmışdır (*şəkil 4*). Onlar Cənubi Qafqaz tiplidir. H.F.Cəfərov yazır ki, bu tip ox ucluqlarının ilkin vətəninin Azərbaycan olması gümanı əsassız deyil [15, s.200]. Həmin tip ucluqların həm Cənubi Qafqaz regionunda, həm də Ön Asiya ölkələrinə yayılmasında Azərbaycan mühüm rol oynamışdır [16, s.55-57]. H.F.Cəfərov eyni sözləri şəbəkəli başlıqlı xəncərlərə də aid edir [17, s.164].

Aşkar edilən dəmir xəncərlərin (*şəkil 5*) oxşarları Dağlıq Qarabağdan [14, s.40-54] və qazıntısı son illərdə aparılmış I və II Tovuzçay nekropollarından [1; 6, s.439-441; 9; 18, s.88-89] da tapılmışdır.

Əziztəpədə aşkarlanan uşaq və gənclərə məxsus olan qəbirlər daha zəngindir [2, s.149]. Bu onu göstərir ki, yeniyetmə və gənclərin dəfni zamanı qəbir avadanlığına ciddi fikir verilmiş.

Dəfn adətləri. Qəbirlərdə maraqlı dəfn adətləri izlənilmişdir. Təpədə ölümlər bəzən

qəbrə qoyulmuş avadanlığın üstündə dəfn edilmişlər. Yəni əvvəlcə qəbrə qab-qacaq və silah nümunələri qoyulmuş, sonra isə meyiti qab-qacağın üstünə qoymuşlar. Buna görə də təpənin torpağı qaşınarkən birinci növbədə skeletlər dağıdılmışdır. Belə qəbirlərə I və II Tovuzçay [6; 18] və Zəyəmçay [5; 9] nekropollarında da rast gəlinmişdir. Əksər qəbirlərdə dəfn qaydasına diqqət yetirsək, görürük ki, kişilər sağ, qadınlar isə sol böyrü üstə basdırılmışdır. Lakin vahid istiqamət müəyyən edilməmişdir. Başı şimal-qərbə, şimal-şərqə, cənub-şərqə basdırılmış qəbirlərə də rast gəlinmişdir. Qəbirlərin ən sıx yerləşdiyi sahə Əziztəpənin mərkəzi olmuşdur. Ölülər dizdən sıx bükülü, əlləri üzünə qarşı qaldırılmış halda, sağ və sol böyrü üstə, ərzaq, silah, bəzək əşyaları və s. ilə dəfn edilmişlər.

Əziztəpədə meyitləri sadə torpaq qəbirlərdə dəfn etmişlər. Qəbirlər uzunsov düzbucaq şəklində qazılmışdır. Qəbir kameralarının torpağı ətrafın torpağından kəskin surətdə fərqlənirdi. Kameraların divarlarında qalmış alət izlərindən məlum olur ki, qəbirləri ensiz ağızlı alətlə qazmışlar. 4-cü kvadratda (1954-cü il qazıntıları) aşkar edilmiş skeletlərin istiqamətləri (cənub-qərbdən şimal-şərqə) eyni olub, onlardan biri sağ, o birisi isə sol böyrü üstə basdırılmışdır. Sağ böyrü üstə aşkar edilmiş skeletin qadına aid olması ehtimal edilir. Kişi qəbrindən üç ədəd, qadın qəbrindən isə iki ədəd qab çıxmışdır.

Əziztəpədə qəbirlərin bəzilərində skeletlərə yarımçürümüş halda rast gəlinsə də, onların izlərindən dəfn istiqamətini müəyyən etmək mümkün olur.

Yekun elmi nəticələr və qazıntıların əhəmiyyəti. Maddi mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında müvafiq qanunu əsas tutaraq yerli əhəmiyyətli və dövlət inventar nömrəli (inv. 5848) Əziztəpə abidəsinin yol dəhlizinə düşən hissəsində qazıntı işləri aparılmışdır. Verilən vaxt müqabilində burada təxirəsalınmadan arxeoloji işlər aparılmış və elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Abidənin üst hündür hissəsi 1954-cü ildə tamamilə qaşınıb götürülmüş və əkin yeri kimi istifadə olunmaqdan ötrü maili alçaq təpəlik formasına salınmışdır. Abidə yaşayış yeri tipindədir. Bunu tapılan arxeoloji materiallar da sübut edir. Lakin maraqlı doğuran budur ki, qazıntı üçün seçdiyimiz sahədə apardığımız tədqiqatlar onu sübut edir ki, qazılan səviyyə nə vaxtsa qalın və zəngin mədəni təbəqə yatımına malik olan abidənin ən son materik hissəsinə yaxın olan sahəsidir.

Müəyyən edilmişdir ki, bu təpədə həm yaşayış yeri, həm də Erkən Dəmir dövrünün qəbir abidələri vardır.

Abidənin ərazisində qazıntı işləri aparıldıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, bu ərazi e.ə. II minilliyin II yarısı-I minilliyin əvvəllərinə aid olan yaşayış yeridir. Yaşayış yerinin mədəni təbəqə yatımı onilliklər boyu əkilmiş və dağıdılmışdır. Hazırda qalan mədəni təbəqə yatımı arxeoloji materiallar baxımından çox zəifdir. Burada yaşayış kəsildikdən sonra yaxınlıqdakı yaşayış yerlərində məskən salmış qədim insanlar öz ölümlərini məhz bu təpədə dəfn etmişlər. Qəbirlər avadanlıqları və dəfn adətləri baxımından e.ə. X-VII əsrlərə aiddir. Bu artefaktlar Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin son mərhələsi üçün xarakterikdir.

Əziztəpədə aparılan arxeoloji tədqiqatlar, eyni zamanda bölgənin Tunc və Erkən Dəmir dövrlərində əhali məskunlaşması problemini öyrənmək baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəcəfov Ş.N. Gəncə-Qazax-Gürcüstan sərhədi avtomobil yolunun dörd zolağa genişləndirilməsi layihəsi ilə bağlı yeni yol oxu boyunca aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işlərinin və yeni yol dəhlizindəki Əziztəpə (Eşşəktəpə) abidəsində aparılmış arxeoloji qazıntıların yekunlarına dair geniş elmi hesabat. AMEA, AEİ, YTSAT sektoru, 2019, 26 s.
2. Qazıyev S.M. Qazax və Ağstafa rayonlarındakı arxeoloji və tarixi abidələr haqqında (1957-ci il) // AMM, IV cild, Bakı, 1962, s.140-170.
3. Xəlilov C.Ə. Qazax rayonunun Qazaxbəyli kəndi yaxınlığındakı qədim qəbiristanlıq haqqında // Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, № 2, 1958, s.29-40.
4. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа (XIV-IX вв. до н.э.). Баку: ЭЛМ, 1989, 126 с.
5. Müseyibli N.Ə., Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay nekropolu. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 424 s.
6. Əsədov V.A., Ağayev Q.H. Tovuzçay nekropolu // Elmi axtarışlar, XIV toplu. Bakı: Səda, 2005, s.438-441.
7. Nəcəfov Ş.N., Hüseyinov M.M. Bozalqanlı yaşayış yerinin arxeoloji tədqiqinin ilk yekunları // Azərbaycan arxeologiyası, 15 cild, № 1, 2012, s.92-101.
8. Nərimanov İ.H. 1960-cı ildə Sarıtəpədə arxeoloji qazıntılar // Tarix İnstitutunun Əsərləri, XVI cild. Bakı: 1963.
9. Najafov Sh.N. The new archaeological investigations in the territory of Gazakh region // Azerbaijan & Azerbaijanis. Baku, Nurlan, № 3-4 Vol. 107-108, 2010, s.72-79.
10. Наджафов Ш.Н. Некоторые проблемы и результаты исследований поселений эпохи бронзы на территории Гянджа-Казахского региона / «Актуальная археология: археологические открытия и современные методы исследования» (Тезисы научной конференции молодых ученых Санкт-Петербурга), РАН ИИМК, Санкт-Петербург 22-23 апреля 2013 г. СПб, 2013, Изд-во РАН, с. 88-89.
11. Наджафов Ш.Н. Археологическое исследование древнего поселения Сарвантепе в 2009-2014 гг. / «Актуальная археология 4: комплексные исследования в археологии» (Тезисы межд. научной конференции молодых ученых), РАН ИИМК, Санкт-Петербург, 2-5 апреля 2018 г., Изд-во «Невская книжная типография», с. 275-278.
12. Nəcəfov Ş.N. Qazax və Ağstafa rayonları ərazisində qədim mədəniyyət izləri (2009-2011-ci illərdə Qazax və Ağstafa rayonları ərazisindəki tunc dövrü yaşayış yerlərində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri əsasında) // Geostrategiya (aylıq ictimai-siyasi, elmi-populyar jurnal), № 02 (08) mart-aprel 2012, Azərbaycan, s.70-74.
13. Nəcəfov Ş.N. Tunc dövründə sosial-iqtisadi inkişaf və əhali məskunlaşması problemi (Gəncə-Qazax bölgəsi abidələri üzrə etnoarxeoloji tədqiqat) // Azərbaycan arxeologiyası, cild 22, № 1, 2019, Xəzər Universiteti, s.69-77.
14. Джафарова Д.Г. Исследование оружия Карабахской группы Ходжалы-Кедабекской культуры // Azərbaycan arxeologiyası, № 1-2, 2008, Xəzər Universiteti, s.40-54.
15. Джафаров Г.Ф. Курган эпохи поздней бронзы в близи Сарычобана // РА, 1991, № 9, с. 84-97.

16. Ökse A.T., Görmüş A., İnal N. İlisu barajı – Salattepe 2005 yılı kurtarma kazısı // T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 28 Kazı sonuçları toplantısı I cild, 29 Mayıs-2 Haziran 2006, Yayın No: 121-1, Ankara, 2007, s.51-64.
17. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı-I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin materialları əsasında). Bakı: Elm, 2000, 187 s.
18. Данялов Я.М. О грунтовых могилах Товузчайского некрополя / Международная научная конференция / «Археология, этнология, фолклористика Кавказа». Мат. конф. Баку, Нурлар, 2005, с. 88-89.

Ш.Наджафов, Д.Кириченко

**ГРУНТОВЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ АЗИЗТЕПЕ
(спасательные археологические работы близ села Казахбейли
Казахского района в 2019 г.)**

РЕЗЮМЕ

Перед строительными работами, проводившимися в связи с проектом по расширению магистральной дороги Гянджа-Казах-Красный мост и в ходе этих работ в коридоре дороги были проведены археологические исследования.

Некрополь Азизтепе обнаружен на коридоре новой магистральной дороги. Археологические раскопки на некрополе проводились в мае 2019 г. Некрополь расположен близ села Казахбейли Казахского района, на небольшом холме, на высоте 354 м над уровнем моря.

За короткий срок был обследован холм и раскопано в четырех квадратах 5 могил.

Могилы были грунтовыми. Скелеты находились в скорченном положении, на правом или левом боку. Могильный инвентарь состоял из своеобразных глиняных сосудов, металлических предметов, сердоликовых бус и других вещей.

Среди инвентаря из грунтовых могил особенно было много глиняных сосудов различных типов, сделанных на гончарном круге; цвет глины серый, обжиг хороший. Керамика из этого могильника по своей форме составляет особую группу. Орнамент здесь состоит из выпуклых лепных пуговок, вдавленных точек и рельефных валиков. По своему типу керамика из грунтовых могил аналогична керамике близлежащих областей. Аналогичные памятники на территории Азербайджана и Грузии датируются, начиная с конца II тысячелетия до н.э.

Из других находок следует отметить железные кинжалы, бронзовые наконечники стрел, сердоликовые бусы, бронзовые иголки и т.д.

Основываясь на обнаруженных материалах исследований некрополь Азизтепе следует отнести примерно к X-VII вв. до н.э.

S.Najafov, D.Kirichenko

**THE GROUND BURIALS OF AZIZTEPE
(Rescue archaeological works near Kazakhbeily village of Kazakh
district in 2019 year)**

SUMMARY

Before the construction work carried out in connection with the project to expand the Ganja-Kazakh-Red Bridge trunk road and during these works, archaeological studies were carried out in the corridor of the road.

The Aziztepe necropolis was discovered on the corridor of a new highway. Archaeological excavations at the necropolis were carried out in May 2019. The necropolis is located near the village of Kazakhbeily of the Kazakh region, on a small hill, at an altitude of 354 m above sea level.

In a short time, a hill was surveyed and 5 graves were excavated in four squares.

The graves were unpaved. The skeletons were in a crouched position, on the right or left side. Grave equipment consisted of peculiar clay vessels, metal objects, carnelian beads and other things.

Among the equipment from soil graves there were especially many clay vessels of various types made on a potter's wheel; clay color is gray, firing is good. The ceramics from this cemetery form a special group in their form. The ornament here consists of convex stucco buttons, pressed points and embossed ridges. Ceramics from soil graves are similar in type to those of the surrounding areas. Similar monuments on the territory of Azerbaijan and Georgia date back to the end of the second millennium BC.

Other findings include iron daggers, bronze arrowheads, carnelian beads, bronze needles, etc.

Based on the discovered research materials, the Aziztepe necropolis should be attributed to approximately the X-VII centuries BC.